
1. מרעיון למציאות – לידה, התגבשות, ממשות

 נת שירות. מושג ידוע ומבוסס בחברה הישראלית. בחלקים מהחברה מוכר יותר ובחלק פחות. בקרב תנועות הנוער, החניכים, המדריכים, הבוגרים והקהילה, שנת השירות היא עובדה קיימת, ידועה, חיה ונושמת כבר למעלה מארבעה עשורים.

שנת שירות היא שנת התנדבות לפעילות חברתית, קהילתית, חינוכית וערכית של בוגרי מערכת החינוך טרם גיוסם לצה"ל. לצורך ההתנדבות נדחה גיוסם של מסיימי כיתה י"ב לצבא בשנה אחת במסגרת דחיית שירות (דח"ש). הפעילות ההתנדבותית במסגרת שנת השירות היא פעילות חינוך והדרכה, הנעשית בשלל מסגרות: תנועות נוער, פנימיות וכפרי נוער, בתי ספר שדה, מרכזים קהילתיים ומועדוניות, מרכזי טיפול לאנשים עם מוגבלות או עם צרכים מיוחדים ועוד, בדגש על פעילות באזורי פריפריה גיאוגרפית ומוקדי חברה מוחלשים (אבגר, 2015).

התנדבות במסגרת שנת השירות החלה כיוזמה של התנועה הקיבוצית. שנת השירות בתנועות הנוער נולדה וצמחה אחריה, בשלהי שנות השישים במאה העשרים. יוזמה זו, אשר החלה כגרעין של מספר חברים בודדים, עברה תמורות רבות והושפעה מתהליכים חברתיים, פוליטיים וכלכליים במדינת ישראל. היום, שנת 2020,

שנת שירות היא מפעל ההתנדבות הגדול במדינה, אשר אליו מצטרפים בכל שנה למעלה מ־3,000 מתנדבים. תהליכים אלה יתוארו בפרק זה.

לידתו של רעיון

שאלות על יעדי ההגשמה

ניצני שנת השירות הופיעו כיוזמה של מספר חברים בגרעין נח"ל של תנועת הצופים. יוזמה זו הייתה יוזמה מקומית ולא תנועתית, אך היא לא נוצרה בשטח ריק אלא ביטאה את השאלות המהותיות בהן עסקו תנועת הצופים ותנועות נוספות. שאלות בדבר מושג ההגשמה ויעדי הגשמה של התנועות.

דיונים בדבר תפקידה של ההגשמה ויעדי התנועות נשמעו כבר בתחילת שנות המדינה. תנועות הנוער נשאו תפקיד חשוב בהתיישבות ובהגנה, בשנים שלפני קום המדינה ובעשור הראשון לעצמאות. בעשור של שנות ה־50' שונו המשימות הלאומיות והצרכים של המדינה שנולדה. משימת הביטחון לא הייתה עוד נחלתן של תנועות הנוער כפי שהייתה לפני הקמת המדינה וצה"ל, ונוספו משימות כקליטת עלייה ועיצוב דמות המדינה והחברה כמתקדמת וריבונית. (אבן, 2014).

בשנים אלה חוו תנועות הנוער משבר, וירידה במספר הבוגרים שיוצאים להגשמה במסגרת התיישבותית. רעיון גאולת הקרקע ויישוב האדמה, וכן רעיון חיי השיתוף הקבוצתיים, לא היו ערכים איתם הזדהו בוגרי תנועות הנוער וגם לא הערכים המרכזיים של החברה, שהורכבה מ"צברים", עולים ותיקים ועולים חדשים רבים, ברוח רעיון קיבוץ הגלויות. משימת ההתיישבות לא הייתה עוד המשימה המרכזית, וחשיבותה לא גברה בהכרח על חשיבותן של משימות אחרות, כמו התקדמות בצבא ולתפקידי קצונה, לימוד

באוניברסיטה, עבודה במשרדים ממשלתיים וכן עבודה הקשורה לקליטת עלייה, קרי הדרכה, הוראה וסעד. (אבן, שם).

באותן שנים התקיים דיון בין הרמטכ"ל דאז משה דיין לבין תנועות הנוער, בדבר נחיצותו והמשכיות של מסלול הנח"ל. דיון זה ניזון בין היתר מעמדות בוגרי התנועות, אשר לא ראו בהגשמה ההתיישבותית אפשרות הגשמה מרכזית. כך בצופים למשל, מושג ההגשמה נטה להגשמה חלוצית בכל שטחי החיים או הגשמה בדרכים לגיטימיות אחרות. דיון זה הסתיים בשינוי מסלול הנח"ל ובמסגרת שינוי זה הוחלט על שנת "מחנה הכנה" לפני השירות הצבאי, גיוס מוקדם של הבנים ולאחר מכן הבנות, התאחדות לחצי שנת הכשרה בהיאחזות או במשק, ולאחר מכן המשך של הבנות לשל"ת (שירות ללא תשלום) והבנים לשירות צבאי. חלק מהבנים ממשיכים לתפקידי קצונה וחלק לתפקידי הדרכה בתנועה. לאחר מכן מתאחדים הבנים עם הבנות בשל"ת משותף במשק. מסלול הנח"ל החדש הקשה על גיבושם החברתי של גרעיני ההכשרה. יתרה מכך, אלה שיצאו לנח"ל לא הצהירו מראש על הכוונה לבחור בהתיישבות כדרך חיים, ושאלת המשכיות הגרעין בהתיישבות שבה ועלתה.

במועצה הארצית ה־26 של תנועת הצופים (דצמבר 1959) דנו בשאלות של מהות החינוך ומשמעות החלוציות, מה נדרש מבוגר התנועה, האם חייבים כל חברי השכבה להצטרף אל הגרעין ושירות בנח"ל ושאלות נוספות. במועצה זו אף הועלתה הצעה מפורשת לשנות את דרכה החינוכית ומטרתה החלוצית של התנועה, מ"חלוציות בהתיישבות בכל גוניה" ל"חלוציות בכל גוניה": חינוך לאדם. (אלון, 1976, עמ' 417). באותה תקופה ייצגה ההצעה את עמדת המיעוט, ועוררה סערה בקרב חברי התנועה. בשנים שלאחר מכן המשיך הדיון להתקיים, כאשר הרוב הגדול של התנועה וחבריה האמינו כי נסיגה מן הדרך החלוצית המקובלת, קרי התיישבות,

תייטר את ההגשמה התנועתית. עם זאת, הבינו בתנועה כי גם אם דבקים במטרת ההתיישבות כמטרה מועדפת, חייבים למצוא דרכים חדשות לשילוב משימות לאומיות חיוניות נוספות. (אלון, שם).

שנת שירות שלישית – גרעין רעים – שנות השישים
 רעיון שנת השירות השלישית (ש.ש.ש) נולד במסגרת ההתיישבות העובדת. בני קיבוצים ומושבים, אשר נמנו על חברי התנועה הקיבוצית, הקימו מסגרות של התנדבות לשנת שירות נוספת לאחר השירות הצבאי בנח"ל. שנה זו הוקדשה להדרכה ביישובי עולים, במשקים צעירים או בתנועות חלוציות בערים. החלטה דומה התקבלה במועצה הארצית ה-21 של תנועת הצופים (1954), אם כי היא לא מומשה לאור קושי במציאות מסגרות הפעלה נוספות לאחר השירות הצבאי, כאשר הבוגרים לא נמנים עוד על חברי התנועה. על אף הקשיים במימוש ש.ש.ש בתנועת הצופים הרעיון לא נשכח, ובמועצת התנועה הארצית ה-30 (1964) הוחלט לבחון את האפשרות של שנת שירות נוספת במסגרת הגרעין, לפני הגיוס לצבא, לאור מטרת התנועה ובהתאם לצרכים שיסומנו על ידי (אלון, שם). הייתה זו לידתו של "גרעין רעים", אשר היה משותף לבני המשקים המושבים ולחברי תנועות הנוער העירוניות. כאן נולדה שנת השירות.

ההצעה לביצוע שנת השירות לפני הצבא הובאה באותה שנה, 1964, בפני גרעין "דגן" המיועד לחצרים, לפני גיוסו. על אף שחברי הגרעין נענו לאתגר התעורר קושי בביצוע התוכנית לפני המועד שנקבע לגיוס, וחברי הגרעין התחייבו לעשות את שנת השירות השלישית לאחר הצבא. עקב כך הוגשה ההצעה לשנת השירות לשכבת השביעית באותה שנה, על מנת שיוכלו להתכונן לביצועה.

אירי קסל, חבר גרעין דגן ולימים מרכז תנועת הצופים, סיפר על ההחלטה:

בשנת 1963 היינו בכיתה י"א, אני גדלתי בשבט דיזנגוף בתל אביב. הייתה מועצת תנועה, ושם דיבר מישהו, ונתן נאום על עיירות הפיתוח והוא אמר לנו: "אתם צפוניים, אתם לא יודעים מה קורה בארץ ישראל, ובמדינת ישראל ובחברה הישראלית". האמירה הזאת עוררה אותנו ואמרנו: "בואו נדחה את השירות בשנה ונצא לעשות שנת שירות", עוד לא ידענו את המילה הזאת בכלל. ואז באנו עם הרעיון לגרעין שלנו, והם אמרו לנו שיותר חשוב ללכת לקיבוץ. הלכנו לצבא, והגענו לחצרים במסגרת הנחל ב-66, באנו לקיבוץ ואמרנו שאנחנו רוצים ללכת. זו הייתה נקודת מפנה, חצרים תמכה ברעיון, זו הייתה מהפכה.

החלטנו שאנחנו רוצים לעשות שנת שירות בירוחם. היינו אחרי השירות הצבאי ורק הגענו לקיבוץ, ידענו עד כמה היינו נחוצים במשק וחששנו שהקיבוץ לא ייתן לנו, כי ירצו שנישאר ונעבוד בו. פנינו לאהרן ידלין, שהיה סגן שר החינוך וחבר קיבוץ. התגובה של אהרן הייתה כל כך מעודדת! הוא אמר מיד: אני אסדר לכם מפגש. וארגן לנו פגישה עם חיים ציפורי, לימים מקים רשת המתנ"סים. בעקבות המפגש הזה הלכנו לירוחם. היינו הראשונים שעשו שנת שירות בכלל. (אירי קסל, אהרן ידלין, ראיונות 2020).

זאב דרורי, חבר גרעין דגן, תיאר את ההחלטה ברשימות המתארות את שנת השירות השלישית, בעלון "היה נכון", שנת תשכ"ד:

ככל תנועות הנוער, גם בוגרי תנועת הצופים יוצאים לגרעיני הנח"ל. אך אין התנועה מצרה מבט לעבר התנועה הקיבוצית בלבד, אלא היא דוגלת בחלוציות בכל שטחי החיים. מכאן כינוכה רחב האופקים, אשר תוצאותיו המעשיות הן אחוזי השארות מצומצמים מאד במשקי ההשלמה... לדעתי, הוספת שנת שירות תעלה את קרנו של הנוער בכלל, את קרנה של

תנועת הצופים ואת קרנו של הנח"ל... ובראש ובראשונה תסייע
בפתרון בעיית קליטת העלייה. (אלון, 1976, עמ' 418).

בשנים 1964 עד 1967 פעלו גרעיני הנח"ל של התנועה ביישובי
העולים במסגרת חצי שנת שירות נוספת בנח"ל (גרעין "עמית"
מקיבוץ גונן פעל בקריית שמונה וגרעין "תש"ח" מקיבוץ חולדה
פעל בעקרון). הגרעין הראשון שהגשים את רעיון שנת השירות
לפני השירות היה גרעין "העמק", שהתיישב בבית שמש בשנת
1967.

גרעין "דגן", שהתחייב להמשיך את שירותו שנת שירות נוספת
לאחר הגיוס, סיים את שירותו בקיבוץ חצרים ושלח חברים להדרכה
וחינוך בירוחם. בשנה הראשונה יצאו לירוחם 5 חברים מגרעין
דגן, בתום התקופה החליפו אותם 7 חברים. אירי קסל, סיפר על
הפעילות החינוכית והחיים ביישוב:

ככה היינו ראשונים – גרעין דגן, באנו 5 אנשים, ואחרי חצי שנה
חזרנו לקיבוץ ובאו במקומנו 7 אנשים. הגענו לירוחם ולא ידענו
מה אנחנו עושים. חיים ציפורי אמר בחוכמתו: אתם עושים סדר,
עוברים בית בית ושואלים מי הם ומה הם האנשים, ומה הם
צריכים. וזה מה שעשינו. שאלנו אותם מי הם ומה הם רוצים,
וככה זיהינו כמה וכמה תחומים שאנחנו צריכים לעשות: פעילות
בתחום הנוער, כי לא היה כאן כלום. ביעור הבערות, פעילות
תרבותית בעיירה וטיולים. הקמנו גם משחקה... ירוחם הייתה
אז במצב נורא, לא היה שם כלום, לא היו פעילות נוער, כל יום
בצהריים היו רואים את המורים נוסעים משם. אני הייתי אחראי
על הקשר עם המועצה, ואז התחלנו לקבל פרויקטים, למשל
לעשות את אירועי יום העצמאות של ירוחם. הבאנו צופים
ממרכז הארץ כדי שיעשו הרקדות, היה נהדר... הרבה מאוד
חברה באו אלינו הביתה, זו הייתה מהפכה, מבחינתם זה היה
שינוי וזה היה מאוד משמעותי. (אירי קסל, שם).

בשנים לאחר מכן התקשתה התנועה לגייס חברי גרעין למשימת שנת השירות. בתחילת שנות ה־70' היו בלימודים בירושלים שניים מחברי גרעין דגן, אירי קסל ואיציק ענבר. אירי עבד גם כמדריך גרעין בתנועה. הם פנו לגרעין רעים משבט מודיעין בירושלים והצליחו לגייס אותם לרעיון שנת השירות בירוחם, יחד עם חברים נוספים, בני מושבים וקיבוצים. מכאן התקבל שמו של גרעין שנת השירות – "גרעין רעים". בשנה לאחר מכן התרחב רעיון הגרעין למקומות נוספים, ובשנת 1972 פעלו ארבעה גרעיני רעים: בירוחם, בבית שמש, במצפה רמון ובקריית מלאכי. מכאן היה גרעין רעים לעובדה קיימת בשטח. לימים, במחצית השנייה של שנות השבעים, התרחב מספר הגרעינים.

ברשימות המזכירות הארצית של תנועת הצופים מתואר כי התנועה תפסה את שנת השירות בגרעין רעים כמענה לשלושה מעגלים: המעגל הלאומי-חברתי – משימה לאומית המשרתת את צרכי החברה בישראל לצמצום הפערים בין מרכז ופריפריה. המעגל התנועתי – מילוי חובת ההגשמה של חבר תנועה עם סיום "ב למשימות חברתיות לאומיות. המעגל האישי – שנה של התבגרות, עמידה ברשות עצמך, מימוש ערך ההתנדבות, פיתוח מודעות חברתית ולקיחת אחריות על הנעשה בחברה הישראלית. (זיוון, פרק גרעין רעים ושנת שירות).

את הפעילות והמטרות החינוכיות של הגרעינים תיאר רכז גרעין רעים בשנים 1972–1976, אבי קורן:

העבודה הייתה דרך הרשות המקומית. בכל רשות היה אדם שהיה איש הקשר שלהם. עבדנו מולו ויחד בנינו את המשימות של הגרעין, איפה הכי חשוב, איפה להשקיע מאמץ. כל המשימות היו חינוכיות סוציאליות. ובמקביל זה לא רק ללכת אל המסכנים, אלא גם לאתר את המנהיגות המקומית, לקחת אותם הביתה, להפוך מודל לחיקוי. אמרתי להם: אין לכם זכות קיום אם אתם

לא מגדלים את הדור הבא פה במקום. אני מדדתי הצלחה בזה שהדלתות נשארו פתוחות ביישוב, שהם לא יצרו אנטגוניזם ביישוב, והם הצליחו לעשות את זה. אהבו אותם מאוד בבתי הספר ובתנועה. הם הקימו שבטי צופים מדהימים, וזה היה הבסיס של הקומונות האלה. (אבי קורן, 2020).

במחצית הראשונה של שנות ה-70' התמסדה שנת שירות בגרעין רעים כמסלול הגשמה לבוגרי התנועה. בשנת 1975 פרסמה מחלקת ההדרכה של הצופים:

זה מספר שנים שתנועת הצופים מכוונת במכוון את חניכיה לא רק לפעולות שרות בערים בתקופות הלימוד בתיכון, אלא אף להתנדבות ממושכת יותר במוקדי המצוקה החברתית במדינה. כתוצאה מכך קמו בשנים האחרונות קבוצות חניכים שמטרתם עבודה התנדבותית בעיריות פיתוח, המכונות "גרעיני רעים". החברים דוחים את גיוסם לצה"ל למשך שנה, ובשנה זו חיים בקומונות ועוסקים בעבודה חינוכית קהילתית... התנועה מעודדת את חבריה להתנדבות ואנחנו מקווים שצה"ל יאפשר לנו לדחות את גיוסו של כל חניך המוכן להתנדב לעבודה זו. אנו חותרים לכך שגרעיני תנועה שלמים ישלבו בחינוכם תקופת עבודה בת שנה בעיריות הפיתוח. (מכתב מחלקת הדרכה צופים, 1975).

גרעיני עודד – שנות השישים והשבעים

רעיון שנת השירות לעיריות פיתוח לא היה נחלתה של תנועת הצופים בלבד. בשנת 1963 ביקשו חברי גרעין "בילו" ליטבתה של הנוער העובד והלומד להתנדב במסגרת חצי שנה נוספת לשירות הצבאי בדימונה. בשנת 1967 התארגן גרעין ראשון לשנת שירות, ובו 13 חברים. הגרעין פעל בשכונת קטמון בירושלים. שמו של הגרעין ניתן לו על ידי אחד מחבריו, אהוד גלעד, לזכר חברו עודד שחר שוורץ, בן קיבוץ ניר עם שנהרג ביולי 1967 בהתפוצצות מוקש

בשדות הקיבוץ, שלושים יום לאחר נפילתו של אחיו במלחמת ששת הימים.

בחוברת "תנועה בתנועה" (1986), מתוארים גרעיני עודד:

זוהי תנועה שצמחה מקרב בני הקיבוצים, ומתוך תחושה שעליהם לתרום מיכולתם לעיירות הפיתוח. בימיו הראשונים לא זכה הרעיון לעידוד מצד "הממסד" הקיבוצי. היו לכך מספר סיבות: ראשית, משום שחברים האמינו בבלעדיות של ההתיישבות כיעד חינוכי של התנועה הקיבוצית. בלעדיות זו התייחסה הן לדור ההמשך של הקיבוץ הוותיק והן להקמת התיישבות צעירה. מתנגדי עודד ראו גם סכנה בכך שהניסיון של בני הקיבוצים יתפרש כמחווה פילנטרופית כלפי נוער עיירות הפיתוח, ולכן הם עלולים להידחות כנטע זר וזמני. (תנועה בתנועה, עמ' 26).

במסגרת פעילות גרעיני עודד לעיירות הפיתוח פעלו בשנים הראשונות בעיקר בני מושבים וקיבוצים, ומעט חברי קינים עירוניים. במהלך שנות ה-70' המוקדמות התרחבה פעילות הגרעינים והם פעלו בשמונה עיירות פיתוח: דימונה, אופקים, שדרות, בית שאן, חצור, קריית שמונה, מעלות ושלומי. ההתנדבות הוגדרה בעיקר כפעילות חינוכית במסגרות שונות וכן פעילות קהילתית. תחומי העיסוק של חברי שנת השירות היו: עבודה בגנים ובבתי ספר, מועדוניות להכנת שיעורי בית, מועדונים שכונתיים, עבודה עם חבורות רחוב, עבודה עם נערות במצוקה, עבודה בחוגי מבוגרים, הפעלת משחקיות, הפעלות קן תנועתי, הדרכה בבתי נוער ובבתי תלמיד ועבודה בקליטת עולים (דוח פעילות גרעיני עודד, פעילות המזכירות-תכתובת).

מטרת ההגשמה והפעילות החינוכית בגרעיני עודד הייתה לטפל בבעיה החברתית של הריחוק והניכור בחברה הישראלית, בין בני הקיבוצים, המושבים והערים, בין ותיקים לעולים חדשים. בפועל, עיקר הפעילות של גרעיני עודד הוקדשה לפעילות תנועתית

ולהדרכה בתנועה. מספרם של בני המושבים (משקים) אשר הדריכו את קיני התנועה היה למעלה ממחצית מהמדריכים בתנועה (תנועה לאורך הדרך, 1983).

כך תוארו מטרות הגרעין על ידי אחד מחברי הגרעין הראשונים בקיבוץ יפתח, עופר גביש:

מטרתנו: לנסות להכיר להתמודד ולגשר על פני בעיה משותפת של ריחוק וניכור. כל מטרות העזרה, השינוי והשיפור של פני הדברים ועוד הגדרות שהיו מקובלות – נדחו. לא שאיננו מכירים בהן אך לא לשמן באנו. באנו בשביל להתקרב. לסגור את הפער בצורה המעשית ביותר. על ידי פעילות שניצור עם אזרחי המקום נרחיב את ההתקרבות לשאר בני הקיבוצים והערים... התוכן הוא התרכזות בנקודות מפגש – חוגים, מבצעי חגים, פגישות מדריכים צעירים ועוד. (תנועה לאורך הדרך, שם, עמ' 99).

בשנת 1974 הועלתה הצעה ליצירת שיתוף פעולה ממוסד בין גרעין עודד לגרעין רעים בעיירות הפיתוח ולפעילות תחת גוף מרכז אחד, אשר יהיה אמוץ על גיוס המתנדבים, הכשרה מרוכזת, משימות המתנדבים והקמת מזכירות משותפת לכל הגרעינים השותפים. שיתוף פעולה זה לא יצא לפועל, והגרעינים המשיכו לפעול זה לצד זה.

בשנת 1977 החל לפעול גרעין עודד במסגרת חטיבת בני המושבים של הנוער העובד והלומד. בשנת השירות יצאו בני מושבים ותיקים להתנדבות במושבים בפריפריה או במושבים צעירים. על כך מספר חגי הרצל, אז ממקימי גרעין עודד והיום ראש תחום שנת שירות וסמינרים באגף הביטחוני-חברתי במשרד הביטחון:

אני גדלתי במושב ינוב, ויצאתי לגרעין בעפולה במסגרת הנח"ל. בתום השירות הצבאי שלי הייתי בבני המושבים, הייתי רכז מחוז

ואח"כ רכז הדרכה. במהלך שנות השבעים הייתי חלק מההקמה של גרעיני עודד. מה רצינו? לא היה לנו כוח אדם במושבים החדשים. תנועת הנוער בני המושבים פעלה בעיקר בהתיישבות הוותיקה, לנו זה חרה. לי באופן אישי זה הפריע כי המושב שלי היה חדש, ואמרתי, איך אני מביא את החוויה של התנועה לתוך המושבים הצעירים. (חגי הרצל, 2020).

עם השנים התרחבה פעילות גרעיני עודד והמסלול התמסד כמסלול ההגשמה המרכזי של חטיבת בני המושבים, כאשר הש"שינים הפכו לנושאי תפקידים מרכזיים בהדרכה התנועתית בכל הארץ. פעילי תנועת הנוער העובד והלומד מהקיבוצים ומהערים לא נשלחו עוד לשנת שירות זו.

גרעיני שנת השירות, עודד ורעים, היו חלוצים וסוללי דרך להתנדבות ומעורבות חברתית בעיירות הפיתוח, ולמעבר בין הגשמה התיישבותית להגשמה במשימות לאומיות-חברתיות נוספות. יוזמה זו הניבה מסלולים נוספים שצמחו בשנות ה-70, בהם גרעיני "עומרי" לעיירות פיתוח (התחילו בגרעין עודד ועברו לגרעין רעים) וגרעיני "של"ף – שמיניסטים לעיירות פיתוח.

גדילה והתבססות

חוות ההכשרה – שנות השמונים והתשעים
בתחילת שנות ה-80 המשיכו לעסוק תנועות הנוער בשאלת ההגשמה ויעדי ההגשמה. בכל התנועות עלו אז שאלות הנוגעות להמשכיות ההגשמה בקיבוצים, כאשר חברים רבים מהמגשימים במסגרת מסלולי הנח"ל בחרו שלא להמשיך את חייהם הבוגרים בקיבוץ או בקבוצות שיתופיות. עם סיום מסלול ההגשמה, עזבו הבוגרים את הקיבוץ וחזרו לחייהם בעיר או במקומות אחרים.